

PRIVAAT DENKEN, PUBLIEK DENKEN.

Over de toewijzing van verantwoordelijkheid voor de financiële crisis

Rutger Claassen

Instituut Politieke Wetenschappen, Universiteit Leiden

Lezing voor Symposium ‘Wat zegt de crisis over onze moraal?’,

Stichting Thomas More, 2 december 2010

Inleiding

Wie is verantwoordelijk voor de financiële crisis? Die vraag wil ik vandaag behandelen. Het is een vraag die niet alleen terugkijkend naar de gebeurtenissen van de afgelopen jaren van belang is, maar ook om vooruit te kunnen kijken naar de toekomst.

De financiële crisis heeft geleid tot twee veelgehoorde diagnoses, die in mijn verhaal centraal zullen staan. De eerste diagnose is dat bankiers verantwoordelijk zijn voor de crisis. Zij hebben immers de hypotheekproducten in de markt gezet die alle ellende hebben veroorzaakt. Zij verkochten deze door in ingewikkelde constructies, waarbij niemand meer de risico's goed kon of wilde inschatten. Zij streken hiervoor bonussen op zolang het goed ging, vertrouwend op de reddende hand van de staat wanneer het fout zou gaan. Die asymmetrie – bekend staand als ‘moral hazard’ – is het morele kernprobleem van de crisis. De crisis werd geschraagd door een model van risicovol, ja roekeloos ondernemen waarbij de winsten naar de private partij (de banken) gingen, maar de verliezen door de publieke partij (de staat, de belastingbetaler) moesten worden gedragen. De banken gedroegen onverantwoordelijk in de wetenschap dat de staat toch wel voor eventuele schade zou opdraaien. Bij hen ligt de verantwoordelijkheid, ook als anderen kostbare fouten hebben gemaakt in reactie hierop. Dit is de diagnose die de beroemde econoom Joseph Stiglitz in zijn boek *Freefall* uitdraagt.¹

Voor anderen is deze diagnose te eenzijdig. Zij hangen de alternatieve diagnose aan dat allerlei partijen de verantwoordelijkheid dragen voor de crisis. Velen hebben immers hun steentje bijgedragen aan het ontstaan daarvan. Klanten hebben de bewuste hypotheek afgenomen, omdat ze daarmee dachten voordeliger uit te zijn. Toezichthouders hebben ze – al dan niet stilzwijgend – goedgekeurd. Politici hebben ook niet ingegrepen, soms zelfs ruim baan gegeven aan de financiële sectoren in hun land.? En de aandeelhouders van de banken (via de pensioenfondsen wij bijna allemaal dus!),

hebben die niet de banken tot riskante strategieën gedwongen door telkens maximale winsten te eisen? Deze diagnose, waarin de crisis het gevolg is van een spel waarbij iedereen dacht te winnen, werd o.a. door onze vorige Minister van Financiën, Wouter Bos, omarmd. Hij baseerde zich daarbij op Robert Reich in diens boek *Supercapitalism*.²

In het vervolg zal ik beide diagnoses bespreken en daarbij proberen de vooronderstellingen te achterhalen die achter elk van deze diagnoses schuil gaan (paragraaf 1 en 2). Dat zal me ertoe brengen om uiteindelijk mijn eigen voorkeur voor de tweede diagnose uit te spreken en te laten zien hoe dat ons kan helpen bij het zoeken naar oplossingen die een herhaling van deze crisis in de toekomst kunnen voorkomen (paragraaf 3 en 4). Voor ik verder ga is het echter goed iets te zeggen over het begrip verantwoordelijkheid.

We kennen iemand verantwoordelijkheid toe voor een bepaald gevolg van zijn handelen wanneer aan twee voorwaarden is voldaan. Ten eerste moet hij of zij het gevolg met zijn handelen hebben veroorzaakt. Er moet een onbetwistbare causale relatie zijn tussen wat hij gedaan heeft (bijvoorbeeld een armbeweging maken) en het gevolg (een ruit van de buurman breken). Maar naast deze causale verantwoordelijkheid moeten we die persoon ook moreel aanspreekbaar zijn voor zijn handeling. Dit is het geval wanneer hij de intentie had om die handeling uit te voeren (hij wilde de ruit breken). Dan heeft hij het opzettelijk gedaan, met kwade bedoelingen. Maar het is ook het geval wanneer hij het niet opzettelijk heeft gedaan, maar hij wel onvoorzichtig is geweest. Dan zeggen we dat hij schuld heeft, omdat hij beter had moeten weten. Wie rijdt onder invloed, wil meestal geen moordenaar zijn, maar is wel verantwoordelijk voor de doden die hij veroorzaakt, omdat hij de risico's had moeten onderkennen die samen gaan met de positie waarin hij zichzelf heeft gebracht. Daarbij leggen we dus een objectieve maatstaf aan; ongeacht wat de persoon zelf dacht, zijn bepaalde gedragingen objectief risicovol; daarvoor kunnen we in redelijkheid verwachten dat mensen de risico's kennen. Zowel opzet als schuld leiden tot morele aanspreekbaarheid – in beide gevallen handelen mensen op een manier die we hen kunnen verwijten.

Het is in deze zin dat we willen weten wie er causaal verantwoordelijk en moreel aanspreekbaar is voor de crisis. Daarmee kunnen we schuld toekennen aan degenen die we verantwoordelijk achten voor de crisis; maar ook de verdeling van verantwoordelijkheden bepalen die we in de toekomst hanteren. Of deze morele aanspreekbaarheid zou moeten worden afgedwongen, bijvoorbeeld middels politieke verantwoordelijkheid of zelfs juridische aansprakelijkheid is een tweede – daarop zal ik niet ingaan. De morele vraag gaat aan de politieke of juridische vooraf; sommige morele plichten willen we afdwingen, maar sommige ook niet. Waar het nu om gaat is te bepalen

wat we in redelijkheid van bankiers en anderen moeten kunnen verwachten. Dat is de basis om te bepalen hoe we verder gaan.

1. De eerste diagnose: ‘De bankiers zijn verantwoordelijk’

De eerste diagnose kunnen we zien als de resultante van drie uitgangspunten of vooronderstellingen.

De eerste vooronderstelling is een *politieke filosofische*. De dominante politieke theorie in onze samenleving is een liberale. In het liberale denken over de politiek staat een bepaalde opvatting van publiek en privaat centraal. ‘Privaat’ verwijst naar het belang van een individu of een verzameling individuen, en ‘publiek’ naar het belang van alle leden van de gemeenschap. Er zijn private belangen en publieke (algemene) belangen. In de liberale theorie worden deze categorieën vervolgens op een specifieke wijze gekoppeld aan maatschappelijke domeinen en actoren. Het handelen van individuele burgers of dat van groepen burgers (verenigingen, stichtingen en bedrijven) is privaat, het handelen van de staat of een van zijn uitvoeringsorganen is publiek. Burgers en groepen burgers vertegenwoordigen hun privaat belang, de staat vertegenwoordigt het publiek belang.³ Toegepast op de economische sfeer behartigen bedrijven en consumenten hun eigen belangen door het produceren en consumeren van individuele goederen en diensten op de markt. De staat behartigt het publieke belang door het leveren van goederen die de markt niet kan leveren, publieke goederen. Er is een strikte scheiding tussen privaat en publiek. Deze scheiding wordt gelegitimeerd door twee overige vooronderstellingen.

De eerste daarvan is een *antropologische* vooronderstelling, een bepaald mensbeeld. Dit mensbeeld, u raadt het al, is dat van de ‘homo economicus’, het individu dat uit is op het zo goed mogelijk behartigen van zijn eigen belang. Dit is het individu als nuts- of winstmaximalisator, die in elke situatie calculeert wat de kosten en opbrengsten van een bepaalde handelwijze zijn voor hemzelf, en dan strategisch kiest te doen wat hem het meeste oplevert, ook als dat een verlies voor anderen betekent. De vooronderstelling is niet dat mensen zich altijd zo moeten gedragen. In het gezin of met vrienden gedragen mensen zich vaak altruïstisch. Nee, de vooronderstelling is dat mensen zich zo kunnen gedragen (handelen uit puur eigenbelang is één mogelijkheid in hun antropologische repertoire), en dat ze zich zo zullen gedragen in de private sfeer, of in ieder geval op de markt.

Dat roept de vervolgvraag op of het legitiem is dat mensen zich op de markt zo opstellen. Die legitimiteit wordt aangedragen door ons derde, *economische* uitgangspunt.

Dit is de vooronderstelling dat op de markt de meest optimale welvaart tot stand komt als iedereen zich als homo economicus gedraagt. Dit is het beroemde leerstuk van de ‘invisible hand’ van Adam Smith.⁴ Op de markt moeten we concurreren, en anderen in die zin verliezen toebrengen, om stand te houden. Een dergelijke concurrerende orde is echter in het ‘publiek belang’, want leidt tot kostenefficiëntie, hoge productiviteit en innovatie. Dat alles leidt uiteindelijk tot een hogere welvaart. We zien hier dus dat de geheel private marktorde toch op spontane wijze, dat wil zeggen zonder dat de staat zich ermee bemoeit, het publiek belang nastreeft. Dit is het bekende verhaal van de zegeningen van de zelfregulerende markt.⁵

De combinatie van deze drie uitgangspunten brengt ons een eerste variant van de diagnose dat bankiers primair verantwoordelijk zijn (zie tabel 1). Als we deze variant volgen is echter de financiële crisis niet te begrijpen. De crisis liet immers zien dat waar bankiers hun eigen belang najoegen, grote schade aan de algemene welvaart werd toegebracht. Hoe dat te verklaren?

De echte economie werkt niet zoals het simpele model van de onzichtbare hand. De voornaamste reden daarvoor is dat ons handelen tal van effecten heeft op anderen. In dit geval heeft het economisch verkeer tussen banken en hypotheeknemers in de VS effecten gehad op de gehele wereldbevolking. Op het spel staat de continuïteit in het betalingsverkeer die banken veroorzaken, de spaartegoeden van spaarders, en uiteindelijk de risico’s voor belastingbetalers. De neiging bij banken om op korte termijn de winsten te maximaliseren werd echter niet geremd door die externe effecten op anderen, omdat ze die voor rekening konden laten van die anderen. Het standaardantwoord hierop is dat een derde instantie de partijen moet dwingen die externe effecten te internaliseren. Die derde instantie is de staat, die door middel van regulering moet zorgen dat risicovolle ondernemingen die zeepbellen kunnen creëren, tot het verleden behoren.

Het paradigma verschuift nu van Adam Smith’s onzichtbare hand naar de harde hand van de overheid die we vooral met Thomas Hobbes’ Leviathan associëren, waarin de staat conformiteit tussen burgers onderling afdwingt ten behoeve van hun eigen welzijn.⁶ Hiermee bereiken we een tweede variant van de diagnose dat bankiers verantwoordelijk zijn (zie tabel 1). De staat behartigt nog steeds het publiek belang, de markt het privaat belang. Echter dit vereist nu een vermenging van sferen: de staat kan nu niet volstaan met het leveren van publieke goederen, hij moet ook in de markt ingrijpen wanneer deze faalt, reguleren en toezicht houden. Het vereist echter geen verandering in onze opvatting van de homo economicus. Individuen kunnen onder de regels en het toezicht van de staat nog steeds hun eigen belang nastreven. Deze visie op de financiële crisis is een gebruikelijke, de roep om striktere regulering wijdverbreid. De markt is niet

heilig meer, de staat moet opnieuw het voortouw nemen, de markt van zijn eigen zelf-destructieve neigingen redden en naar zijn zichtbare hand zetten. Deze variant is beter dan de vorige, maar nog steeds niet adequaat. Zij kent twee hoofdproblemen die ons ertoe moeten brengen om de overstap te maken naar de diagnose dat velen verantwoordelijk zijn voor deze crisis.

Versie 1	Versie 2
Politiek-theoretisch: Strikte scheiding publiek en private belangen in onderscheiden domeinen	Politiek-theoretisch: publiek belang voor staat om in te grijpen in private domein
Antropologisch: homo economicus	Antropologisch: homo economicus
Economisch: onzichtbare hand van de markt -> optimale welvaart	Economisch: staatsingrijpen + markt -> optimale welvaart

Tabel 1: overzicht vande eerste diagnose ‘bankiers verantwoordelijk’

2. De tweede diagnose : ‘We zijn allemaal verantwoordelijk’

Allereerst is het simpelweg niet houdbaar te stellen dat alleen bankiers verantwoordelijk zijn voor de crisis. We moeten ook de verantwoordelijkheid van anderen erkennen, omdat we kunnen aannemen dat zij een causale verantwoordelijkheid hadden voor het ontstaan van de crisis, en daarvoor moreel aanspreekbaar zijn.

Dit is het meest evident in het geval van politici, monetaire autoriteiten en toezichthouders. In feite is het ingrijpen van de staat in de markt door regulering en toezicht al een erkenning van verantwoordelijkheid voor de uitkomsten op die markt. Dit doet niets af aan de verantwoordelijkheid van bankiers zelf. Maar als bijvoorbeeld de financiële sector in de VS de laatste tien jaren niet zo gedereguleerd was, zou de huidige crisis ongetwijfeld minder hevig geweest zijn. Dat er een causaal verband is lijkt mij aannemelijk. En er is ook morele aanspreekbaarheid, omdat elk van deze groepen iets te verwijten valt, ook daar waar er geen boze opzet in het spel was. Dit komt omdat zij een rol vervulden in het systeem, en met die rol komen bepaalde verantwoordelijkheden. We

kunnen min of meer objectief beoordelen of zij hun rol goed hebben vervuld of niet: of zij hebben gehandeld als een goede politicus of toezichthouder betaamt. En als we de verantwoordelijkheid van politiek en van de financiële sector erkennen, dan is er eigenlijk geen goede reden meer om de verantwoordelijkheid van het brede publiek nog te bagatelliseren. Ook consumenten en aandeelhouders hebben bijgedragen aan de crisis. Als zij geen giftige hypotheek hadden afgenomen, of niet hadden geïnvesteerd in de risicovolle banken, had de crisis er ook anders uit gezien. Wat dit betekent is dat we publieke belangen moeten lokaliseren bij alle spelers. Zij zijn allen medeverantwoordelijk voor de crisis, omdat wanneer zij allen op nauw eigenbelang gebaseerd economisch gedrag vertonen, zij allen ertoe bijdragen dat het overstijgende publieke belang van een stabiele financiële sector ondergraven wordt. De private en publieke sfeer worden dus vermengd in die zin dat alle spelers publieke belangen in het oog moeten houden.

Dat brengt ons bij het tweede centrale probleem. Zelfs als we de verantwoordelijkheid primair bij de financiële sector leggen, dan nog kan de eerste diagnose (in haar tweede variant) de crisis niet afdoende verklaren. Want in die diagnose is de staat effectief in het oplossen van het marktfalen (de negatieve externe effecten). Maar in de werkelijkheid heeft de staat gedereguleerd en hebben toezichthouders regelmatig een oogje dichtgeknepen. Om dat te verklaren moeten we erkennen dat de homo economicus ook bij de staat werkt. De staat is geen perfect werkende instantie die altijd in het publiek belang denkt, maar een conglomeraat van instanties die elk ook weer een eigen, privaat belang hebben. Zo heeft de toezichthouder er baat bij goede vrienden te blijven met de sector, hopen op de relevante informatie te krijgen (maar ook, cynischer, omdat personeel over en weer gaat van sector naar toezichthouder). Dat leidt al snel tot verslapt, te vriendelijk toezicht. En zo wil de politicus natuurlijk geen crisis zoals we die beleefd hebben, maar is ook gevoelig voor het idee van een sterke nationale financiële sector, die weer op zijn prestige afstraalt.

Maar overheidsfalen is niet het enige probleem. De homo economicus loopt 'via de achterdeur' van de markt naar de staat. De financiële sector probeert, net als allerlei andere sectoren, om regulering af te zwakken of zelfs tegen te houden. Voor elke bank afzonderlijk is het voordelig om zoveel mogelijk speelruimte te hebben. Waarschuwingen van de banklobby dat strikte regulering alle innovatie in de sector in de knop zal breken zijn dan ook aan de orde van de dag. Dat die 'innovaties' in het recente verleden schade hebben toegebracht aan het publieke belang, is voor hen van secundair belang. Als regelgeving eenmaal is aangenomen, ontstaat een ander probleem, namelijk ontduiking

van regelgeving. Elke regel kent zijn beperkingen, en toezichthouders hebben per definitie een informatieachterstand op degenen op wie zij toezicht moeten houden.

Het gevolg van dit alles is dat het publiek belang niet gediend wordt. Allerlei partijen hebben een eigen verantwoordelijkheid voor het publiek belang, maar allemaal hebben zij hun eigen redenen om hun private belang laten prevaleren, ook de actoren die we normaal gesproken als publieke autoriteiten aanduiden. Maar als deze diagnose correct is, is een pessimistische conclusie onontkoombaar. Iedereen *is* verantwoordelijk voor het publiek belang, maar als goed homo economicus *neemt* niemand die verantwoordelijkheid. Het enige dat ons kan redden, is een ander type mens, dat zich niet als homo economicus opstelt, maar zelf ook de zorg voor publieke belangen heeft geïnternaliseerd. Bijna zoiets als het socialisme dat ooit de ‘nieuwe mens’ beloofde? Laten we op elk van de drie niveaus kijken hoe we de diagnose dat verschillende spelers in het politico-economisch systeem allen medeverantwoordelijk zijn een positieve inhoud kunnen geven, zodat zij die verantwoordelijkheid ook kunnen nemen om vergelijkbare crises in de toekomst te voorkomen.

Diagnose van de crisis	Voorgestelde oplossingsrichting
Politiek-theoretisch: verantwoordelijkheid voor publieke belangen bij alle spelers, in publiek (staat) en privaat (markt) domein.	Politiek-theoretisch: republikeinse theorie van publiek belang: burgerschap
Antropologisch: homo economicus, nu bij alle spelers (ook in publieke domein)	Antropologisch: introductie van de homo reciprocans
Economisch: marktfalen + overheidsfalen + marktinvoel op regulering -> geen optimale welvaart	Economisch: nieuw institutioneel ontwerp

Tabel 2: Overzicht van diagnose 2 ‘iedereen verantwoordelijk’

3. De republikeinse theorie van publiek belang

De eerste stap is om de liberale politieke filosofie te verlaten en ons heil te zoeken bij een republikeinse politieke filosofie. Niet Adam Smith of Thomas Hobbes maar Jean-Jacques Roussau is dan onze grote leidsman.⁷ Een republikeinse theorie brengt een verschuiving

op twee terreinen: de definiëring van het publiek belang en de verantwoordelijkheid voor handhaving van dat belang.

Ik begon met te stellen dat in de liberale theorie het publiek belang dat is wat alle leden van een gemeenschap aangaat. Om dat belang te definiëren moeten we in de liberale theorie het belang van ieder individu apart bekijken en al die belangen bij elkaar optellen. Dat genereert het algemeen belang. In de economie werd dit belang gedefinieerd als maximale collectieve welvaart. Ieders eigen belang in een zo groot mogelijke welvaart telt simpelweg op tot de grootst mogelijke hoeveelheid maatschappelijke welvaart. Dat is tot nu toe ons uitgangspunt geweest. In de republikeinse theorie daarentegen komt het publiek belang niet tot stand door het optellen van individuele belangen maar door een uitwisseling van argumenten tussen individuen. Dit vraagt dus van individuen om niet simpelweg te rapporteren wat zij graag willen (hun subjectieve preferenties), maar om zich te verplaatsen in het standpunt van de gemeenschap als geheel en te bedenken wat dan de beste definitie van het publiek belang zou zijn.⁸

Deze taak opnemen is wat volgens de republikeinse theorie *burgerschap* inhoudt. Burger zijn is een andere rol dan consument of producent zijn. Het belang van burgers is de handhaving en bloei van hun politieke gemeenschap als geheel. Natuurlijk profiteren zij daar individueel uiteindelijk ook weer van. Uit een deliberatie over het publiek belang zal echter normaal gesproken een andere uitkomst komen dan uit een simpele aggregatie van individuele standpunten die gebaseerd zijn op individueel ingenomen rollen. Zo zal de gemeenschap misschien niet alleen uitkomen op alleen de hoogte van de welvaart als publiek belang, maar ook op de stabiliteit van het economisch systeem dat die welvaart moet leveren. Dat zal misschien leiden tot een formulering als ‘de hoogst mogelijke welvaart in een haalbaar stabiel systeem’. Maar misschien zal die gemeenschap ook dat wel niet goed genoeg vinden, en een definitie van publiek belang zoeken die ook een sociaal rechtvaardige verdeling daarvan meeneemt. En de ecologische houdbaarheid daarvan. Etcetera. De uiteindelijke definitie van het publiek belang kan dan een drastische inperking van de puur economische welvaart betekenen, om al deze andere doelen ook mogelijk te maken.

Het tweede verschil met de liberale theorie is dat het behartigen van het publiek belang, aldus gedefinieerd, niet simpelweg gedelegeerd kan worden naar de staat als representant van de gemeenschap. Ieder burger heeft een burgerplicht om daaraan mee te werken, iedere burger is drager van het publiek belang. In de traditionele republikeinse theorie werd dit vooral toegepast op het participeren in de politiek. Het republikeinse ideaal is dat van het oude Athene, waarin alle burgers meebeslisten in de volksvergadering. In de huidige moderne context wordt meestal de nadruk gelegd op

andere politieke plichten, zoals belasting betalen, stemmen en in het leger dienen. Gegeven de complexe causaliteit in de economie, zou ik echter ervoor willen pleiten om dit door te trekken naar de economie. Bankiers, consumenten van hypotheekproducten en aandeelhouders van banken zijn allen ook tegelijkertijd burger. In die rol moeten zij meehelpen het publieke belang te realiseren. In de financiële context betekent dit dat zij zichzelf beperkingen opleggen; dat zij niet voor maximale persoonlijke winst gaan, waar dat de stabiliteit van het economisch systeem bedreigt. Samengevat, burgers moeten bij al hun afwegingen voortdurend ‘publiek denken’. Een oplossing van de crisis vraagt een collectief leerproces, van privaat naar publiek denken.

Nu komen we echter op een moeilijk punt. Robert Reich, die een vergelijkbare analyse maakt, meent dat je dit onmogelijk van mensen kan verlangen. Mensen zijn gespleten tussen hun rol als consument of bankier en hun rol als burger. Als winnaar van dit innerlijke conflict komt altijd de homo economicus uit de bus. Is de republikeinse theorie niet naïef te denken dat mensen gemotiveerd zijn om hun eigenbelang op te geven ten behoeve van het grotere geheel? Het eerste antwoord van de traditionele republikeinse theorie hierop is opvoeding tot burgerschap (*civic education*). Mensen moeten van kinds af aan leren te participeren in de politiek, en in het algemeen belang te denken. Het tweede antwoord is dat een kleine politieke gemeenschap met een stabiel lidmaatschap het beste werkt. De republikeinen waren dan ook fan van stadstaten, zoals de Klassieke Griekse stadstaten. Daarin zorgt sociale controle ervoor dat mensen in het belang van de gemeenschap denken: zoniet, dan verliezen zij hun eer of reputatie. Het derde deel van het antwoord is participatie. Denken in het algemeen belang vereist training. Hoe vaker mensen meedenken, hoe beter dit hen af zal gaan. Het is ook een kwestie van doen. Wie expliciet verantwoordelijkheid krijgt toegewezen, zal ook sneller geneigd zijn die te nemen.

Kunnen wij aan een dergelijk programma inspiratie ontleen in de zo geheel andere context van de financiële crisis in de hoogcomplexe moderne wereld, gekarakteriseerd door een globale economie en vaak grote nationale staten? Of zijn wij gedoemd onverbetterlijke homines economici te zijn?

4. Introductie van de homo reciprocans

De sleutel tot het antwoord op die vraag wordt geboden door ons nader in het mensbeeld te verdiepen. Ik stelde al dat de aanhangers van de homo economicus niet meenden dat mensen *altijd* strategisch en uit eigenbelang handelen. De vooronderstelling gold alleen

de markt. Hebben we redenen om aan te nemen dat ook die vooronderstelling kan worden ondergraven? Dat is gelukkig mogelijk, omdat sociaalwetenschappelijk onderzoek in de laatste decennia veelvuldig heeft laten zien dat mensen complexer in elkaar zitten dan de orthodoxe economische wetenschap veronderstelt, en op bepaalde voorwaarden bereid zijn hun eigen belang opzij te zetten.

De portee van dit onderzoek kan worden samengevat in een alternatief beeld, van de mens als *homo reciprocans*, ‘wederkerige mens’. Een groot deel van de mensen blijkt zich in allerlei experimenten te gedragen als ‘voorwaardelijke samenwerker’. Zijn gedrag laat zich in twee regels samenvatten. Ten eerste is hij bereid om met anderen samen te werken en daarvoor iets van zijn eigen belang op te geven, maar op voorwaarde dat anderen dat ook doen. Hij is dus altruïst zolang hij het gevoel heeft dat anderen zich ook altruïstisch gedragen. Hij is geen keiharde egoïst die zich aan de groepsnorm onttrekt omdat hem dat voordeel oplevert, maar hij wil ook niet gekke Henkie zijn. Hij is dus gevoelig voor een rechtvaardige balans in zijn betrekkingen met anderen. Ten tweede is hij bereid om anderen die zich aan de sociale norm onttrekken te straffen, zelfs als dat ten koste gaat van zijn eigenbelang. Dat laatste is van belang omdat de voorwaardelijke samenwerkers daarmee mensen die zich wel als *homo economicus* gedragen in het gareel kunnen houden.⁹

Het onderzoek naar de *homo reciprocans* laat namelijk zien dat we moeten differentiëren tussen mensen. In een bepaalde gemeenschap zijn er aan de ene kant altijd een beperkt percentage *homo economicus*. Als het voor hen bijvoorbeeld mogelijk is om geen belasting te betalen terwijl anderen dat wel doen, zullen zij hun bijdrage ontduiken en wel profiteren van de publieke goederen betaald uit de bijdragen van anderen. Zij zijn zgn. ‘uitvreter’ (*free-riders*). Dan is er een grote middengroep van *homo reciprocans*, van verschillende sterkte. Hun bijdrage hangt af van hun perceptie dat anderen ook bijdragen. Sommigen van hen zullen snel de handdoek in de ring gooien, anderen blijven belasting betalen ook als een aanzienlijk deel van de rest niet meer betaalt. Aan die kant van het spectrum zit ten slotte een kleine groep van mensen die altijd betalen. Zij zijn *homo economicus* noch *homo reciprocans*, maar ‘onvoorwaardelijke samenwerkers’, morele engelen.¹⁰

Deze verdeling, en de precare tussenpositie van de grote meerderheid, maakt dat het in elke groep twee kanten uit kan. Als de voorwaardelijke samenwerkers het gevoel krijgen dat onvoldoende anderen samenwerken, zullen eerst degenen die het meest gevoelig zijn voor het gedrag van de uitvreter, de handdoek in de ring gooien, en als zij dat doen volgen ook de anderen. Alleen een klein percentage morele engelen houdt wellicht stand. Aan de ander kant, als de voorwaardelijke samenwerkers het gevoel

krijgen dat voldoende anderen wel meewerken, ontstaat een spiraal naar boven, waarin een steeds groter percentage zich aan de sociale norm houdt. Elke groep kan dus zowel in een laag-cooperatief equilibrium als in een hoog-cooperatief equilibrium terecht komen, afhankelijk van de situatie. Uit onderzoek naar belasting betalen blijkt dan ook dat in verschillende landen verschillende evenwichten tot stand komen; de belastingmoraal is in het ene land sterker dan in het andere.

Als we dit toepassen op de financiële crisis, kunnen we zeggen dat die is veroorzaakt doordat de verschillende groepen verantwoordelijken in een laag-cooperatief evenwicht terecht kwamen. Een grote groep bankiers wilde en wil meewerken aan een stabiele sector waarin geen onverantwoorde risico's genomen worden. Zij hebben echter de handdoek in de ring gegooid toen een kleine groep een roekeloos model van ondernemen introduceerde, dat hen persoonlijk voordeel opleverde ten opzichte van de brave achterblijvers. Die lieten zich toen overhalen om minder braaf te zijn en gingen daarin mee. Een vergelijkbare dynamiek geldt voor bijvoorbeeld consumenten die moeten kiezen tussen een risicovolle spaarbank die hoge rendementen belooft (Icesace) of een degelijke spaarbank met laag rendement. En voor pensioenfondsen die overwegen te beleggen in risicovol ondernemende banken of degelijke banken. Voor toezichthouders die overwegen om streng te straffen of een oogje dicht te knijpen. Etcetera.

Dat ontslaat al deze groepen niet van de verantwoordelijkheid daarvoor. Maar deze analyse biedt ons wel de mogelijkheid om meer te doen dan een moralistisch appèl. Er is in principe in elke groep voldoende *good-will* aanwezig. De hamvraag is hoe die aan te boren en een hoog-cooperatief evenwicht te vestigen. Gelukkig heeft het onderzoek naar de homo reciprocans ook aanwijzingen opgeleverd om te bepalen in welke situatie een spiraal naar boven of naar beneden ontstaat. Als we een institutionele omgeving weten te creëren die gebaseerd is op de principes van een spiraal naar boven, hoeven we dus niet te wanhopen.

5. Naar een nieuw institutioneel ontwerp

Laat ik zo'n omgeving proberen te beschrijven als een moderne vertaling van de drie eeuwenoude pijlers van de republikeinse theorie, met toevoeging van een vierde kernpunt.

1. Heldere norm.

Het homo reciprocans onderzoek gaat ervan uit dat er een heldere sociale norm is, waaraan kan worden afgemeten of een bepaald individu samenwerkt of niet. Correct de belastingformulieren invullen is zo'n norm. Een eerste probleem in de financiële crisis is dat dergelijke normen niet meer expliciet gemaakt werden. Mij lijkt dat hier een probleem op twee niveaus speelt. Aan de ene kant is er een algemene norm, die voor alle partijen relevant is en luidt dat winstmaximalisatie niet heilig is, of althans alleen binnen grenzen mag worden nagestreefd. Aan de andere kant is die algemene norm alleen negatief. De precieze grenzen kunnen echter alleen per rol worden vastgesteld, moeten dus vertaald worden in concrete normen van goed consument-zijn, goed toezichthouder-zijn, goed bankier-zijn, etc. Het voert te ver om hier op in te gaan, maar duidelijk is dat dit leidt tot wat we een beroepsethiek kunnen noemen, bijvoorbeeld voor bankiers.

Hierin zien we het republikeinse ideaal op twee manieren terugkomen. Rolspecifieke normen kunnen we zien als de lokale vertalingen van wat in een specifieke rol de inhoud is van het publiek belang. De definitie van 'publiek belang' wordt dus geconcretiseerd voor elk van de partijen die verantwoordelijk zijn voor het financiële systeem. Daarnaast is de republikeinse strategie van participatie van groot belang. Om dergelijke rolspecifieke normen goed te verankeren in een gemeenschap, is participatie van alle betrokkenen in die gemeenschap van groot belang. Wie bij het opstellen van een norm betrokken is, zal meer gemotiveerd zijn deze uit te dragen.

2. Opleiding

Het klassieke republikeinse ideaal was dat educatie mensen tot burgers zou maken. Educatie zou hen duidelijk maken welke burgerplichten van hen verwacht werden, zou hen glorieuze voorbeelden uit de geschiedenis aanbieden om te imiteren, en sociale cohesie tussen burgers kweken.

Het onderzoek naar de homo reciprocans stelt ook belang in educatie, maar dan in de zin van informatie-overdracht. Het is niet nodig om mensen op te voeden in de zin van tot 'betere mensen' te maken. De percentages onvoorwaardelijke egoïsten, voorwaardelijke samenwerkers en morele engelen liggen in elke groep immers min of meer vast. Waar het om gaat is om de grote groep voorwaardelijke samenwerkers ervan te doordringen dat zij in de meerderheid zijn. Perceptie is van vitaal belang. Als mensen verteld wordt dat anderen vrijwel altijd hun belasting betalen, blijken zij dit zelf ook in grotere getale te doen. Als zij in aanraking worden gebracht met mensen die opbiechten belastingen ontdoken te hebben, blijkt een groter deel van hen nu ook niet te betalen. Positieve indoctrinatie dus, die mensen duidelijk maakt dat zij met hun goede wil niet alleen zijn, is een kernzaak.

Hier ligt een grote taak voor het onderwijs aan de business-schools en economie-opleidingen. Het model van de homo economicus is een zichzelf waarmakende voorspelling. Het overdragen van een meer realistisch mensbeeld kan absoluut helpen om het samenwerkingsgehalte in groepen te verhogen.

3. Transparantie en gericht straffen

Dit alles werkt natuurlijk alleen als de perceptie dat anderen bereid zijn om samen te werken niet te ver van de werkelijkheid ligt. Het onderzoek naar de homo reciprocans geeft aan dat het belangrijk is dat mensen kunnen identificeren wie de homines economici in de groep zijn die de norm ontduiken, en dat zij in het gareel gehouden worden. Transparantie is dus belangrijk, evenals gericht straffen. Doel daarbij is niet om de laatste homo economicus uit de groep te stoten, maar om de meerderheid duidelijk te maken dat deze kleine groep niet ongestraft wekomt. Zo blijft normovertreding tot deze kleine groep beperkt en wordt niet een deel van de grotere groep overgehaald om hun gedrag na te volgen.

Deze vereisten vervullen dezelfde functie als de traditionele republikeinse vereisten dat de groep niet te groot mocht zijn en het lidmaatschap stabiel. Het idee daarachter was namelijk om mensen aan te spreken op hun reputatie. Dat kan alleen in een overzichtelijke groep, van 'ons kent ons', zo was het idee. De hedendaagse internationale economie is te groot om dit te laten werken. Overzichtelijkheid moet nu bereikt worden door aan alle spelers in het gehele systeem duidelijk te maken wie de norm heeft overtreden. Hierbij hoeft natuurlijk niet elke norm juridisch afgedwongen te worden. Sociale dwang ('naming and shaming') kan ook een deel van het werk doen.

4. Minimaliseer de kosten van goed gedrag

Het laatste punt is van het grootste gewicht. Hier wijkt het onderzoek naar de homo reciprocans behoorlijk af van de republikeinse theorie. In die laatste was het niet ongebruikelijk om een grote opoffering van burgers te vragen. Sterven voor het vaderland was daarbij het paradigmatische voorbeeld: een goed burger was daartoe bereid. Modern onderzoek laat echter zien dat het makkelijker is om een norm te handhaven als het niet zo kostbaar is om goed te handelen. In plaats van heroïsche verwachtingen te wekken, is het dan ook beter om de institutionele omgeving zo in te richten dat voorwaardelijke samenwerkers weinig hoeven op te geven als zij kiezen voor samenwerking in plaats van ontduiking. Met andere woorden, de winst die met ontduiking behaald kan worden moet zo laag mogelijk zijn.

Wat dit punt in de financiële context vereist is een open vraag. Eén interpretatie is: excessieve winsten in het bankiersvak moeten onmogelijk gemaakt worden – bijvoorbeeld door ze weg te belasten. Een andere interpretatie zou zijn dat de bedrijfstak als geheel minder mogelijkheden zou moeten bieden om korte termijn winsten te boeken (die later onhoudbaar blijken te zijn), bijvoorbeeld door gewonen banken en zakenbanken te splitsen. Hier ligt een groot en moeilijk debat, maar de inzet moge duidelijk zijn: de voorwaardelijke samenwerker een steuntje in de rug te geven.

Deze vier stelregels vereisen natuurlijk een preciezere vertaling in de financiële context. Wat ik heb willen laten zien is dat ze volgen uit een correctie van de liberale politieke filosofie en het economische mensbeeld die achter een verkeerde diagnose van de financiële crisis zitten. We hebben een omslag nodig van privaat denken en handelen naar publiek denken en handelen. Dat de verkeerde diagnose, filosofie en mensbeeld nog volop in omloop zijn, geeft ons daarbij geen reden om optimistisch te zijn.

Bibliografie

- Benn, Stanley, and Gerald Gaus. "The Liberal Conception of the Public and the Private." In *Public and Private in Social Life*, edited by Stanley Benn and Gerald Gaus, 31-65. London: Croom Helm, 1983.
- Dagger, Richard. *Civic Virtues. Rights, Citizenship, and Republican Liberalism*. Oxford: Oxford University Press, 1997.
- Gaus, Gerald. "Public and Private Interests in Liberal Political Economy, Old and New." In *Public and Private in Social Life*, edited by Stanley Benn and Gerald Gaus, 31-65. London: Croom Helm, 1983.
- Gintis, Herbert, Samuel Bowles, Robert Boyd, and Ernst Fehr. "Moral Sentiments and Material Interests: Origins, Evidence, and Consequences." In *Moral Sentiments and Material Interests. The Foundations of Cooperation in Economic Life*, edited by Herbert Gintis, Samuel Bowles, Robert Boyd and Ernst Fehr, 3-39. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, 2005.
- Hobbes, Thomas. *Leviathan*. Edited by Richard Tuck. Cambridge: Cambridge University Press, 1991 [1651].
- Kahan, Dan. "The Logic of Reciprocity: Trust, Collective Action, and Law." In *Moral Sentiments and Material Interests. The Foundations of Cooperation in Economic Life*, edited by Herbert Gintis, Samuel Bowles, Robert Boyd and Ernst Fehr, 339-78. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, 2005.
- Pettit, Philip. *Republicanism. A Theory of Freedom and Government*. Oxford: Oxford University Press, 1997.
- Reich, Robert. *Supercapitalism. The Transformation of Business, Democracy, and Everyday Life*. New York: Alfred A. Knopf, 2007.

- Rousseau, Jean-Jacques. *Du Contrat Social*. Paris: Librairie Générale Française, 1996 [1762].
- Smith, Adam. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. New York: The Modern Library, 1994[1776].
- Stiglitz, Joseph. *Freefall. America, Free Markets, and the Sinking of the World Economy*. New York: W.W. Norton & Company, 2010.

¹ Joseph Stiglitz, *Freefall. America, Free Markets, and the Sinking of the World Economy* (New York: W.W. Norton & Company, 2010), 278-83.

² Robert Reich, *Supercapitalism. The Transformation of Business, Democracy, and Everyday Life* (New York: Alfred A. Knopf, 2007).

³ Stanley Benn and Gerald Gaus, "The Liberal Conception of the Public and the Private," in *Public and Private in Social Life*, ed. Stanley Benn and Gerald Gaus (London: Croom Helm, 1983), 39-40.

⁴ Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (New York: The Modern Library, 1994[1776]).

⁵ Gerald Gaus, "Public and Private Interests in Liberal Political Economy, Old and New," in *Public and Private in Social Life*, ed. Stanley Benn and Gerald Gaus (London: Croom Helm, 1983), 189.

⁶ Thomas Hobbes, *Leviathan*, ed. Richard Tuck (Cambridge: Cambridge University Press, 1991 [1651]).

⁷ Jean-Jacques Rousseau, *Du Contrat Social* (Paris: Librairie Générale Française, 1996 [1762]).

⁸ Richard Dagger, *Civic Virtues. Rights, Citizenship, and Republican Liberalism* (Oxford: Oxford University Press, 1997), 151-53, Philip Pettit, *Republicanism. A Theory of Freedom and Government* (Oxford: Oxford University Press, 1997), 187.

⁹ Herbert Gintis et al., "Moral Sentiments and Material Interests: Origins, Evidence, and Consequences," in *Moral Sentiments and Material Interests. The Foundations of Cooperation in Economic Life*, ed. Herbert Gintis, et al. (Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, 2005), 8.

¹⁰ Dan Kahan, "The Logic of Reciprocity: Trust, Collective Action, and Law," in *Moral Sentiments and Material Interests. The Foundations of Cooperation in Economic Life*, ed. Herbert Gintis, et al. (Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, 2005).